

Martin Gellerstam

OM AKTIVA ENSPRÅKIGA ORDBÖCKER

Aktiva och passiva ordböcker

Vad är en *aktiv* ordbok egentligen för något? Enkelt uttryckt är det en ordbok för språkproduktion, ett hjälpmedel för att skriva och tala ett språk. Motsatsen är en *passiv* ordbok, ett hjälpmedel för språkanalys, för att läsa och begripa en text. Den aktiva ordboken utgår från ett innehåll och hjälper språkbrukaren att ge korrekt form åt det som skall förmedlas. Den passiva ordboken utgår från formen i en text och hjälper språkbrukaren att begripa innehållet. Detta är den enkla principen bakom aktiva och passiva ordböcker.

Men uppdelningen är inte alldeles utan problem. Först skall kanske sägas att terminologin inte är den allra bästa. Ordets makt över tanken gör att vi kan få för oss att en aktiv ordbok på något sätt skulle vara finare än en passiv. Ordet *passiv* har inga bra konnotationer. Dessutom kan man ifrågasätta om den inläring som sker när man läser en text är något passivt. Att läsa en text, att analysera språket och lära sig nya ord och satstyper är grunden för all inläring.

Man kan nog också säga att den passiva ordboken har varit och kanske ännu är urtypen för en ordbok. När man undersöker hur ordböcker används visar det sig också att de flesta användare går till en ordbok för att få veta betydelsen hos ett ord. Det nyvaknade intresset för ordböcker använda i språkproduktion kan ses som en reaktion mot den traditionella analysordboken.

Skillnaden mellan de två ordbokstyperna är någorlunda tydlig sålänge vi rör oss med tvåspråkiga ordböcker. Men när vi kommer till enspråkiga ordböcker är gränsen mellan aktiv och passiv inte lika klar. Om vi låter ett par tvåspråkiga ordböcker utgöra slutpunkterna på skalan passiv - aktiv och sedan

lägger in ett par enspråkiga ordböcker (t.ex. *Collins COBUILD* och *Svensk ordbok*) så skulle det kunna återges såhär (K = källspråk, M = målspråk)

AKTIVPASSIV innehåll -> formform -> innehåll
K -> MM (K)K (M) M -> K Svensk-engelskCollins COBUILDsvensk ordbokengelsk-svensk ordbok ordbok

Ser vi på de enspråkiga ordböckerna ser vi att de inte är renodlat aktiva eller passiva utan fungerar lite på bägge sätten. Vi ser också att 'målspråksordboken' (*COBUILD*) har fler aktiva drag än 'källspråksordboken' (*Svensk ordbok*), bland annat har vi en explicit beskrivning av den grammatik som knyts till orden. En sådan explicit beskrivning är nödvändig om man skall kunna sluta sig till var gränserna för ett ords syntaktiska repertoar går. Genom implicita exempel kan man visserligen få en uppfattning om vad som är möjligt men exakt vet man inte.

Vi ser också att modellen med *form* <-> *innehåll* inte är riktigt giltig, särskilt inte i den enspråkiga målspråksordboken. Var får man innehållet från och hur kopplas det till formen? Vad man kan göra är att slå upp ett ord som man hoppas är det rätta för att sedan få upplysningar om hur det används. Ett sätt att lösa problemet vore att utgå inte från en alfabetisk ordbok utan en begreppsordnad. Sådana finns, t.ex. *Longmans Lexikon of Contemporary English*.

Denna ordbok är rolig att använda för alla som kan en (hel) del engelska men vill man verkligen utgå från innehållsstrukturen är den tämligen komplicerad. Sålänge man nöjer sig med att titta på enstaka semantiska fält är den informativ och pedagogisk.

Vad skiljer då K-ordböcker och M-ordböcker för övrigt? I K-ordböcker

behöver man som t.ex. infödd svensk inte slå upp alla de ord som man kan behöva slå upp i en M-ordbok. Man vet vad de flesta orden i språket betyder och hur de används. Som svensk vet du att man inte kan säga **jag skall hjälp till dig*, du vet det mesta om hur ord böjs och stavas osv. Men aktiva inslag i en sådan ordbok både finns och är nödvändiga: man kan lära sig hur ord stavas (såvida man kan stava ungefärligt till dem!), hur de uttalas, hur de böjs, vilken preposition som används vid ett visst verb (*intresserad av*), man kan kanske till och med lära att det heter *fatta ett beslut* (nämligen om man letar under *beslut*).

I M-ordboken behöver man däremot hjälp i mycket större utsträckning. Om vi tar en engelsk inlärningsordbok (dvs. *learner's dictionary*), så kan man som svensk vilja uttrycka något som har med det svenska verbet *föreslå* att göra. Man känner till det engelska ordet *suggest* men hur skall man veta att det finns andra ord och uttryck i engelskan som kanske bättre uttrycker det man vill uttrycka, t.ex. *I put it to you that you can't win the game* eller *what are you getting at?* Har man tur finns det en eller annan synonym under det engelska ordet *suggest* (i *COBUILD* finns bara en enstaka synonym för att ange skillnad i betydelse).

Idiomatiska uttryck hittar man inte heller såvida man inte kan dem från början eller de råkar stå under ett huvudord som man slår upp av andra skäl. Hur hittar man t.ex. *put up with* (= to suffer something without complaining)? Enda sättet att få tag i dessa för aktivt bruk skulle - som vi tidigare nämnde - vara en betydelsebaserad indelning av lexikonet, kanske en resonerande synonymordbok som utgår från bestämda betydelsefält.

Men i kollokationer av typ *fatta ett beslut* är läget ett annat och det finns andra sätt att komma åt informationen. Vi skall se på hur man löser åtkomstproblemet i s.k. kombinationsordböcker. Den följande presentationen är en förkortad version av Sven-Göran Malmgrens bidrag till vår gemensamt författade uppsats om inlärningslexikon (publicerad i *Nordiska studier i leksikografi*, 1991).

Hur hittar man kollokationer?

Kollokationer är tvåordskombinationer (eller kanske rättare kombinationer av två element) av typen *fatta beslut*, *spela in en film*, *en inbiten ungsman*, *en kronisk alkoholist*. Sådana kombinationer måste anses ingå i språkbrukarnas abstrakta lexikon i den meningen, att dessa för att kunna anses ha tillräckliga kunskaper om exempelvis ordet *beslut* nödvändigtvis måste behärska frasen *fatta beslut*. Eftersom verbet *fatta* i denna användning är helt oförutsägbart, måste frasen *fatta beslut* anses lexikaliserad, dvs. lagrad i språkbrukarnas inre lexikon.

En kollokation består av två komponenter, som kan kallas *bas* och *kollokator* (enligt terminologin hos Hausmann). I exempelvis frasen *fatta beslut* är *beslut* bas och *fatta* kollokator, i frasen *en inbiten ungsman* är *ungsman* bas och *inbiten* kollokator. Låt oss ta exemplet med en lexikonanvändare som letar i en enspråkig ordbok på sitt eget modersmål efter innehållet 'fatta ett beslut'. Det är fullt tänkbart att han känner till ordet *beslut* i isolering, men att han är osäker om det kollokerande verbet *fatta*. Det motsatta fallet, att han skulle känna till *fatta* i just denna användning men inte *beslut*, är nästintill otänkbart. Från textproducentens synpunkt är ordet *beslut* därför primärt.

Men nu kommer det från både teoretisk och praktisk synpunkt intressanta problemen: hur ska man utforma en huvudsakligen *aktiv* enspråkig kollokationsordbok av inläringstyp? Hur ska vår svenske (eller icke-svenske textproducent) hitta fram till den riktiga kollokationen *fatta beslut* med hjälp av existerande enspråkiga svenska ordböcker. Han får knappast tillräcklig hjälp ens av den ordbok som mest liknar en kollokationsordbok, *Svensk handordbok*; även om frasen *fatta beslut* naturligtvis tas upp i denna ordbok kan han inte utan vidare veta att just den frasen betyder det han vill uttrycka. På detta problem erbjuder den typ av ordböcker som ibland kallas "explanatory combinatorial dictionaries" (låt oss för enkelhets skull kalla dem *kombinationsordböcker*) något av en lösning - åtminstone i många fall. Man kan säga att dessa ordböcker bygger på iakttagelsen att det finns en viss uppsättning semantiska relationer mellan bas och kollokator som återkommer i ett stort

antal kollokationer. Exempelvis förekommer relationen 'ge upphov till, komma att existera' såväl i kollokationen *fatta beslut* som i kollokationen *spela in en film*. Annorlunda uttryckt är *fatta* i *fatta beslut* och *spela in* i *spela in en film* just i *dessa* användningar synonyma. I en kombinationsordbok disponerar man nu artiklarna på grundval av de semantiska relationer som etableras i ordbokens inledning; användaren vet sålunda exakt var i artikeln han finner exempelvis den kollokation som svarar mot relationen 'få till stånd'. Den här aspekten på kollokationer har främst studerats av sovjetiska lingvister inom ramen för den s.k. Meaning-Text-theory (MT-teorin; se t.ex. Mel'cuk 1984). De semantiska relationer (t.ex. 'få till stånd') som just diskuterats kallas inom denna teori *lexical functions (LF)*, en term som lätt låter sig försvenskas till *lexikala funktioner*.

MT-teorin i förenklad och populariserad form ligger till grund för ett speciallexikon: Benson & Benson & Ilson, *The BBI Combinatorial Dictionary of English* (förkortat BBI). I BBI etableras sju lexikala funktioner, bl.a. den här diskuterade 'få till stånd, komma att existera'. Motsvarande kollokationer kallas *lexikala kollokationer* (i denna term ligger att både basen och kollokatorn tillhör de öppna ordklasserna).

Utifrån BBI-ordboken indelning kan man (med vissa modifikationer) göra en motsvarande lista på svenska över möjliga lexikala funktioner / kollokationer med substantiv som bas. Kollokatorerna kan vara substantiv, verb (V) eller adjektiv (A). Fastän det egentligen spränger kollokationsbegreppet såsom det definierats här accepteras också morfem i sammansättningar där N ingår (och i exemplet *bok* t.o.m. sammansättningar utan morfematisk släktskap med basen *bok*):

	Gramm. struktur	Semantisk relation	Exempel
L1	V + N	'ge upphov till, komma att existera'	spela in en film, fatta ett beslut
L2	V + N	'aktivera' resp. motsatsen	starta/stänga av motorn; tända/släcka lampan

L3	V + N	'det man typiskt gör med N'	köra/åka bil; dricka te
L4	N + N (el. sms)	'samling, grupp av N'	en flock vargar; en bisvärm
L5	N + N el. sms	'viktig, framträdande del av N'	(stad) stadsdel; (sjukhus) avdelning
L6	N + V	'typisk aktivitet e.d. av N'	hundar skäller; vägen går/leder till...
L7	A + N	'typisk egenskap hos N'	starkt/svagt kaffe; en blodig biff
L8	V + N	blandat	
L9	mest sms	blandat	

Hur skall då en svensk kombinationsordbok presentera kollokationer av det här slaget. Här följer ett förslag till hur de lexikaliska kollokationerna skulle kunna se ut i ett uppslagsord som *bok*.

bok ('trycksak')

L1	(abstrakt) skriva, författa en bok; (konkret) ge ut, publicera, trycka en bok
L2	+ slå upp, öppna en bok; - stänga, slå igen en bok, (expressivt) smälla igen en bok
L3	läsa (igenom, ut) en bok; bläddra i en bok; slå i en bok
L4	en samling böcker; boksamling; bokhandel; bibliotek; antikvariat

L5	(konkret) bokens (10) kapitel; bokens (200) sidor; bokens omslag; (abstrakt) bokens förord, inledning; bokens titel
L6	boken kommer ut; boken handlar om (behandlar, avhandlar) ngt
L7	(konkret) en häftad bok, en inbunden bok; en tjock bok, en tunn bok; (abstrakt) en intressant bok, en spännande bok
L8	översätta, recensera, korrekturläsa en bok; tillägna, dedicera ngn en bok; det står i boken att...
L9	barnbok, pojkbok, flickbo, vuxenbok; äventyrsbok, sagobok, bilderbok; psalmbok, andaktsbok; dagbok, anteckningsbok; lärobok, läsebok, räknebok, övningsbok; handbok, kokbok; ordbok

En fråga är om kollokationerna ska ges "rena" eller förses med extra kontext. BBI-ordboken är ganska generös med kontext; här har det givits mer sparsamt, egentligen endast under L5. Naturligtvis ökas (den icke-svenske) användarens chanser att förstå kollokationens innehåll av lämplig kontext, men samtidigt kan kontexten försvåra identifikationen av själva kollokationen. En möjlighet är att laborera med någon form av parentessystem som här under L5.

Slutord

Kombinationslexikon av det slag som här presenterats utpekar en möjlig väg att nå ett steg längre när det gäller lexikografisk hjälp vid språkproduktion. En nackdel är att metoden är omständlig och något svåröverskådlig för den ovane användaren. Det är en lexikografisk utmaning att infoga denna typ av information i reguljära inlärningslexikon och på ett sätt som är maximalt informativt men ändå inte alltför komplicerat för läsaren.

Litteratur

- Benson, Morton, Benson, Evelyn & Ilson, Robert. 1985. *The BBI Combinatorial Dictionary of English*. New York.
- Collins COBUILD English Language Dictionary*. 1987. London & Glasgow.
- Gellerstam, Martin, Malmgren, Sven-Göran & Toporowska-Gronostaj, Maria. 1992. Inlärningslexikon. I: *Nordiska studier i leksikografi. Rapport fra Konferense om leksikografi i Norden 28-31 maj 1991*. Redigert av Ruth Vatvedt Fjeld. Oslo.
- Hausmann, Franz Josef. 1985. 'Kollokationen im deutschen Wörterbuch'. I: Bergenholtz & Mugdan (red.), *Lexikographie und Grammatik: Akten des Essener Kolloquiums zur Grammatik im Wörterbuch 28 - 30. 6 1984*. (= *Lexicographica: Series Maior*, 3.) Tübingen.
- Melcuk, Igor & Zholkovsky, Alexander K. 1984. *Explanatory combinatorial Dictionary of modern Russian. Semantico-Syntactic Studies of Russian Vocabulary*. Wien.
- Svensk ordbok*. 1986. Stockholm.